

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/111/124-131>

Gülərə Əzizova

Azərbaycan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-7950-4351>

gulara.karimova@student.au.edu.az

Təyinlər və onların Dədə Qorqud dastanlarında dilə təsiri

Xülasə

Təyinlər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişafında mühüm rol oynayan bədii ifadə vasitələrindən biridir. Bu vasitə insan, hadisə və ya əşyanın müxtəlif xüsusiyyətlərini vurğulamaqla, onların obrazını zənginləşdirir və oxucuya daha təsirli şəkildə çatdırır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təyinlər bədii üslubun təməlini təşkil edir. Dastanda istifadə edilən epitetlər qəhrəmanların xarakterini, cəmiyyətin adət-ənənələrini və milli dəyərləri aydın şəkildə əks etdirir. Məsələn, qəhrəmanların fiziki gücünü və mənəvi keyfiyyətlərini təsvir etmək üçün "polad biləkli", "qılınc ürəkli" kimi təyinlərdən istifadə olunub. Bu ifadələr dastan qəhrəmanlarının əzəmətini və döyüş ruhunu oxucuya ustalıqla çatdırır.

Dədə Qorqud dastanlarındakı təyinlər yalnız estetik funksiya daşımır, eyni zamanda dövrün dil xüsusiyyətlərini qoruyaraq dilin tarixi inkişafına işıq tutur. Dastanda işlədilən təyinlər o dövrün Azərbaycan türkcəsinin lüğət tərkibini və ifadə zənginliyini əks etdirir. Təyinlər vasitəsilə dilin ritmik və ahəngdar olması təmin edilir, oxucuya və ya dinləyiciyə emosional təsir gücü artırılır. Beləliklə, "Dədə Qorqud" dastanlarındakı təyinlər həm bədii üslub, həm də dil tarixi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *Dədə Qorqud, ədəbiyyat, türk xalq tarixi, dastan*

Gulara Azizova

Azerbaijan University

Master student

<https://orcid.org/0009-0009-7950-4351>

gulara.karimova@student.au.edu.az

Definitions and Their Influence on Language in the Epics of Dede Gorgud

Abstract

Definitions are one of the means of artistic expression that play an important role in the historical development of Azerbaijani literature. This means enriches the image of a person, event or object by emphasizing various features of them and conveys them to the reader more effectively. Definitions form the basis of the artistic style in the "Kitabi-Dede Gorgud" epics. The epithets used in the epic clearly reflect the character of the heroes, the customs and traditions of society and national values. For example, definitions such as "steel-armed", "sword-hearted" were used to describe the physical strength and moral qualities of the heroes. These expressions skillfully convey the greatness and fighting spirit of the heroes of the epic to the reader.

Definitions in the epics of Dede Gorgud not only carry an aesthetic function, but also shed light on the historical development of the language by preserving the linguistic features of the period. The definitions used in the epic reflect the vocabulary composition and richness of expression of the Azerbaijani Turkish of that period. Through the designations, the rhythmic and harmonious nature of the language is ensured, and the emotional impact on the reader or listener is increased. Thus, the designations in the epics of "Dede Gorgud" are of great importance both in terms of artistic style and language history.

Keywords: *Dede Gorgud, literature, Turkish folk history, epic*

Giriş

Dədə Qorqud dastanları, türk xalqının ən qədim və qiymətli ədəbiyyat nümunələrindən biri olaraq, milli tarix, mədəniyyət və inancları əks etdirən zəngin bir qaynaqdır. Bu dastanlar, həmçinin qəhrəmanların həyatı, mübarizələri və daxili aləmlərini təsvir edərək, böyük bir mədəni irsə çevrilmişdir. Dastanlarda istifadə edilən təyinlər isə qəhrəmanları və hadisələri daha təsirli şəkildə oxucuya çatdırmaq üçün vacib bədii vasitələrdən biridir.

Təyinlər, qəhrəmanların xarakterini və fiziki xüsusiyyətlərini vurğulamaq, həmçinin hadisələrin emosional təsirini gücləndirmək məqsədilə geniş şəkildə istifadə olunur. Bu vasitə ilə qəhrəmanların şücaətini, cəsarətini və gücünü təsvir etmək mümkündür. Məsələn, Bamsı Beyrək kimi bir qəhrəman haqqında "aslan ürəkli" və ya "qartal kimi ucan" ifadələri, onun döyüş qabiliyyətini və mübarizə əzmini açıq şəkildə göstərir. Bu cür təyinlər, dastanın poetik və dramatik gücünü artıraraq, oxucunu daha dərinləndirən cəlb edir.

Tədqiqat

Təyinlərin poetik təsiri, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilindəki estetik zənginliyi və bədii dəyəri artıraraq, oxuculara və dinləyicilərə daha canlı və təsirli bir təəssürat bağışlayır. Dastanın müxtəlif personajlarının xarakterləri, döyüş bacarıqları, fiziki xüsusiyyətləri və mənəvi xüsusiyyətləri təyinlər vasitəsilə təsvir olunur. Bu təyinlər həm obrazların yadda qalmasını təmin edir, həm də onların ümumi təsirini gücləndirir. Məsələn, «qara gözlü», «sərt ürəkli», «aslan ürəkli» kimi ifadələr qəhrəmanların gücünü və cəsarətini göstərmək üçün istifadə olunur. Hər bir təyin, obrazın daha dərin mənasını ortaya çıxararaq, oxucunun həmin personajla əlaqəsini möhkəmləndirir.

Dədə Qorqud dastanlarının dilində istifadə edilən bəzi sözlər və ifadələr, müasir Azərbaycan dilində artıq arxaizm sayılmasına baxmayaraq, bu sözlər dastanın poetik təbiətinin qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, «ana», «baş», «qızıl», «göz», «gözlü» kimi sözlər müasir dilimizdə eynilə işlənməkdədir. Bəzi sözlər isə fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq müasir dilə uyğunlaşdırılıb. «Aşağaşağı», «ılxı-ılxı», «ışx-ışx», «yesir-əsir», «mağa-mənə» kimi ifadələr bunun bariz nümunəsidir. Dastandakı sözlərdən bəziləri qərb ləhcələrində öz əsl formasında işlənməkdədir və bu, dilin fonetik xüsusiyyətlərinin müxtəlif bölgələrdə necə fərqləndiyini göstərir. Bu fonetik dəyişikliklər və həmçinin arxaizmlərin müəyyən ləhcələrdə qorunması, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının zəngin dil tarixini daha aydın şəkildə ortaya qoyur (Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, 1967, s. 7-8).

Qərb ləhcəsi ilə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının fonetik xüsusiyyətlərindəki oxşarlıqlar da diqqət çəkir. Dastanın dilindəki uzun saitlər və səs uzanması hadisələri, həm də qərb ləhcəsində qorunub saxlanıb. Məsələn, ilkin uzun saitlər və ikihecalı sözlərdə istifadə olunan uzanma nümunələri – «da:rı», «pa:lıt», «gəle:r», «görö:r» kimi ifadələr həm «Kitabi-Dədə Qorqud»da, həm də qərb ləhcəsində paralellik təşkil edir. Lakin bu uzanma formaları, ilk növbədə, fonetik dəyişikliklər nəticəsində yaranan xüsusiyyətlərdir. Bu cür xüsusiyyətlər, həmçinin, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilinin qloballaşan dilçilik təhlilindəki rolunu göstərir və türk dilinin inkişaf yolundakı əhəmiyyətini açıq şəkildə ortaya qoyur. Beləliklə, dastandakı dil xüsusiyyətləri və təyinlərin poetik gücü, onun həm bədii, həm də dil tarixi baxımından əvəzolunmaz dəyərini təmin edir.

Bu parçada "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının fonetik xüsusiyyətlərinə dair maraqlı bir analiz təqdim olunub. Əsas mövzu, uzun saitlərin uzanması və bu hadisənin dilin müxtəlif şivələrində necə müşahidə olunduğudur. Dastanda «a» saitinin uzanması kök morfemi ilə şəkilçi morfemi arasında işlənən «y» samitinin düşməsi ilə əlaqələndirilir. Məsələn, «qapamaq» felinin II şəxs cəmindəki forması, həm «Kitabi-Dədə Qorqud»da, həm də qərb ləhcəsində bənzər şəkildə işlənir. Bu, dilin fonetik xüsusiyyətlərinin və dəyişikliklərinin zamanla necə qorunduğunu və müxtəlif bölgələrdə necə inkişaf etdiyini göstərir (Dəmirçizadə, 1959). Eyni zamanda qərb ləhcəsində «a» saitinin uzanması yalnız «y» səsinin düşməsi ilə deyil, eyni zamanda n, r və h samitlərinin düşməsi ilə də yaranır. Məsələn, «ha:sı» (hansı) və «da:» (daha) kimi dəyişikliklər bunların nümunəsidir.

Bundan başqa, «ə» saitinin uzanması da həm "Kitabi-Dədə Qorqud", həm də qərb ləhcələrində rast gəlinən bir xüsusiyyətdir. Burada da «y» samitinin düşməsi və ya işlənməməsi nəticəsində sözlərin saitlərinin uzanması müşahidə edilir. Məsələn, «döşə» (döşəyin) və «nə» (nəyinə) kimi sözlər həm dastanda, həm də qərb ləhcəsində uzanmış saitlərlə işlənir. E. Əzizovun araşdırmalarına

görə, bu fenomen müasir Azərbaycan şivələrində də özünü göstərir, xüsusilə də qərb ləhcələrində. Ümumilikdə, bu fonetik hadisələr dilin müxtəlif mərhələlərindəki dəyişiklikləri və müasir şivələrdəki paralellikləri açıq şəkildə ortaya qoyur. Dastanın fonetik xüsusiyyətləri, həmçinin onun dil tarixindəki yerini vurğulayan mühüm bir elementdir.

Qərb ləhcəsində «ə» saitinin uzanması müəyyən samitlərin kök morfemində düşməsi ilə bağlı yaranır. Bu fenomen, dilin fonetik xüsusiyyətlərini daha yaxından öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir, çünki uzun «ə» saitinin əmələ gəlməsi, əsasən «g», «n», «h» kimi samitlərin kök morfemindən düşməsi nəticəsində baş verir. Məsələn, «ə:r» (əgər), «mə:m» (mənim), «yə:r» (yəhər) kimi sözlərdə bu fenomen aydın şəkildə müşahidə edilir. Beləliklə, uzun saitlərin meydana gəlməsi yalnız fonetik dəyişikliklərə deyil, həm də müəyyən samitlərin dil strukturundan çıxmasına da bağlıdır. Bu proses həm də Azərbaycan dilinin müxtəlif şivələrindəki fonetik fərqlilikləri üzə çıxarır və dilin tarixi inkişafını göstərir. Qərb ləhcəsindəki bu xüsusiyyət, "Kitabi-Dədə Qorqud"da və digər tarixi ədəbi nümunələrdə də qorunub saxlanmışdır (Rəcəbov, Məmmədov, 1993).

Eyni zamanda, «e» saitinin uzanması da xüsusi diqqətə layiqdir. Burada da «y» samitinin düşməsi nəticəsində uzun «e» saiti yaranır. «Dastan»da bu fenomen «yersə», «derəm» kimi ifadələrlə özünü göstərir. Qərb ləhcəsində isə uzun «e» saitinin əmələ gəlməsi söz ortasında «u» və «g» samitlərinin düşməsi ilə əlaqələndirilir. Məsələn, «de:r» (nə etmiş) kimi ifadələr bu tip fonetik dəyişikliklərə aid edilir. Bu fenomen, yalnız «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında deyil, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərində də özünü göstərir. Məsələn, Xətai, Füzuli və Fədai kimi mütəfəkkirlərimizin əsərlərində də «e» saitinin uzanması mövcuddur. Bu, həmin dövrün ədəbi dilinin fonetik xüsusiyyətlərini, eləcə də yazılı ədəbiyyatın dil tarixindəki rolunu aydınlaşdırır. Bu cür fonetik dəyişikliklər, sadəcə dilin inkişafını deyil, həm də ədəbiyyatın dilindəki zənginliyi və dərinliyi göstərən mühüm amillərdən biridir (Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, 1967, s. 136).

Bu parçada, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının fonetik xüsusiyyətlərinin müasir Azərbaycan dilindəki inkişafı və şivələrə təsiri araşdırılır. Məlum olur ki, «o» saitinin uzanması, söz daxilində və sonunda müəyyən samitlərin düşməsi ilə bağlıdır. Məsələn, «y», «v», və «n» samitlərinin qısa tələffüzü ilə əlaqədar olaraq uzun «o» saiti yaranır. Ə.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud"un bir neçə sözünü oxunma qaydalarına görə dəyişdiyini qeyd edir və bu dəyişiklikləri təhlil edərkən, sözlərin fərqli formalarını təqdim edir. Məsələn, «qoursa», «qoarsa», və ya «qorsa» oxunması kimi variantlar göstərilir. Bu növ uzanmalar həm «Kitabi-Dədə Qorqud»da, həm də qərb ləhcələrində müəyyən paralellər göstərir, məsələn, «qo:dum» və «qon məni» kimi ifadələrdə.

Bundan əlavə, uzun «o» saitinin əmələ gəlməsi köməkçi fel və sual əvəzliyinin birləşməsi nəticəsində də baş verir. E. Əzizov uzun «o» saitinin xüsusiyyətlərini izah edərkən Füzuli və Fədai əsərlərindən nümunələr təqdim edir, bu da dilin fonetik inkişafının tarixi cəhətdən izlənməsini asanlaşdırır. Məsələn, «noldıqız» (nə oldunuz) ifadəsi həm «Dastan»da, həm də qərb ləhcələrində bənzər şəkildə işlənir. Qərb ləhcəsində bu cür uzanma həmçinin «no:lduquz» və «no:ldu» kimi formalarla göstərilir. Bununla yanaşı, müəyyən əvəzlənmə halları da nəzərə çarpır. Məsələn, «bir az» ifadəsi həm «Kitabi-Dədə Qorqud»da, həm də qərb ləhcəsində «birəz» olaraq istifadə edilir. Həmçinin «qara» sözü «qərə» olaraq, «qaya» sözü isə «qəyə» kimi formalarla işlənir. Bu cür fonetik dəyişikliklər, həmçinin dialekt və şivələr arasındakı oxşarlıqları və fərqləri nəzərə alaraq, dilin müasir və tarixi inkişafını anlamağa kömək edir (Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, 1967, s. 15).

E.Əzizov "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz dünyasında a>ə əvəzlənməsindən bəhs edərkən, ərəb mənşəli «dünyə» sözünün fonetik dəyişməsinə təhlil edir. M. Ergin «Kitabi-Dədə Qorqud»da bu sözü həm «dünyə», «dünyədə», «dünyəlikdə», həm də «dünya», «dünyaya» kimi müxtəlif şəkillərdə işlədiyini qeyd edir və bu, sözün saitlər ahənginə uyğun olaraq a>ə incələşməsindən yaranan bir fenomen kimi izah edilir. Müasir ədəbi dilimizdə bu söz yalnız «dünya» formasında işlənir, lakin «Dastan»da həm «dünya», həm də «dünyə» formaları mövcuddur. Bu, ərəb mənşəli «dünyə» sözünün «Dastan»da orijinal fonetik tərkibi ilə işlədilməsindən irəli gəlir. Beləliklə, əvəzlənmənin fonetik səbəblərdən deyil, sözün alınma formasına uyğun olaraq baş verdiyi aydın olur (Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, 1967).

Müasir ədəbi dilimizdə ərəb mənşəli «dünyə»nin yalnız «dünya» formasında işlənməsi, bu əvəzlənmənin fonetik dəyişikliklə bağlı deyil, həmin sözün zamanla sabitləşən fonetik formasına uyğun olmasından qaynaqlanır. Eyni fenomen digər ərəb mənşəli sözlərdə də müşahidə olunur. Məsələn, «amma» bağlayıcısı «Dastan»da mənbə dildə olduğu kimi «amma» formasında işlənir, müasir ədəbi dilimizdə isə «amma»ya çevrilmişdir. Qərb ləhcəsində isə bu bağlayıcı, fonetik dəyişmələrə baxmayaraq, «əmbə» və ya «əmə» kimi işlənir. Bu, həmin sözlərin yalnız fonetik dəyişikliklər nəticəsində deyil, həm də mənbə dilinə uyğun olaraq mühafizə olunduğunu göstərir. Bu təhlil, «Kitabi-Dədə Qorqud»un fonetik xüsusiyyətlərinin dil tarixində necə dəyişdiyini və bu dəyişikliklərin müasir dilə necə təsir etdiyini başa düşməyə imkan verir.

Mətnin fonetik və diaxronik analizində, xüsusilə a>ə və a>e əvəzlənmələrinin "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində və qərb ləhcəsində necə özünü göstərdiyi diqqətə çatdırılır. Ə.Dəmirçizadə, F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən təhlil olunan «qıleydi» və «qılaydı» sözləri, həmçinin Drezden və Vatikan nüsxələrində fərqli yazılış formaları ilə qeyd edilir. Qərb ləhcəsindəki fel şəkilçilərinin fonetik dəyişiklikləri də buradakı əvəzlənmələri izah edir. Məsələn, «qıleydi» formasının qərb ləhcəsindəki müxtəlif variantları, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı fonetik struktura uyğun olaraq izah edilir.

Eyni zamanda, müasir ədəbi dilimizdəki i>ı əvəzlənməsi məsələsi də diqqətə alınır. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsindəki ıxı, ıışx, ııx, ıışltı və digər sözlərdəki i>ı dəyişməsi, həmin sözlərin qədim formalarının qorunub saxlanmasını göstərir. Bu əvəzlənmə qərb ləhcəsinin özəlliklərindən biri olaraq, müasir ədəbi dilimizdəki fonetik dəyişikliklərdən fərqli bir xüsusiyyət daşıyır.

Sonda, u>ü əvəzlənməsinin həm "Kitabi-Dədə Qorqud"da, həm də qərb ləhcəsində necə işlədiyi üzərində dayanılır. Məsələn, «başınıqçun» və «umud» kimi sözlər, qərb ləhcəsində və «Dastan»da da eyni fonetik tərkibdə mövcuddur. Bu fonetik dəyişikliklər müasir dilimizdəki bəzi dəyişikliklərə uyğun olaraq təqdim edilir, lakin diaxronik baxışla bu dəyişikliklər keçmişdən gələn fonetik xüsusiyyətləri əks etdirir.

Mətnin fonetik təhlilinə əsasən, qərb ləhcəsində «umut» sözünün müasir ədəbi dilimizdəki «ümid» forması ilə əlaqəli olduğu deyilə bilər. Lakin «umut» sözü qərb ləhcəsində öz qədim formasını saxlamışdır və heç bir deformasiyaya uğramamışdır. V.Aslanovun fikrini dəstəkləyərək, bu sözün qədim türk və fars mənşəli olduğu və əvvəlki dövrlərdə formalaşdığı qeyd olunur. Ayrıca, «umut» sözünün Təbriz Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektində «umit» şəklində işlənməsi, sözü daha qədim fonetik qaydalara uyğun göstərə bilər.

Digər tərəfdən, müasir ədəbi dilimizdə «ı>u» əvəzlənməsi ilə işlənən «ulduz» sözü, «Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden nüsxəsində «لا د ز» və «ليا د ز» şəklində yazılır. Bu yazılışlar fərqli oxunuşlara yol açsa da, F.Zeynalov və S.Əlizadə birincisini «ıldız», ikincisini isə «ıldız» kimi oxumuşlar. M.Ergin hər iki yazılış formasını «ıldız» kimi oxumağı məqbul hesab etmişdir. Qərb ləhcəsində isə «ıldız» və «yıldız» kimi müxtəlif variantlar mövcuddur və bu dəyişikliklər qədim türk dilindəki ahəng qanunu ilə əlaqəli olaraq izah edilir. Orxon-Yenisey abidələrindəki «ı» səsinin təsiri altında, qədim türk dilində olan ahəng qanunu, bu tip dəyişiklikləri izah edə bilər (Allahverdiyev, 2023).

«Ulduz» sözü qərb ləhcəsində həm «Kitabi-Dədə Qorqud»a qədərki, həm də «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı formasına uyğun işlənməkdədir. Lakin bəzi tədqiqatçılar, məsələn, M.Şirəliyev, qərb ləhcəsindəki «ıldız» sözünü u>ı əvəzlənməsi başlığı altında təhlil edirlər. O, şərq qrupu dialektlərində olduğu kimi, qərb qrupu dialektlərində də bu əvəzlənmənin çox geniş yayılmadığını qeyd edir. Bu isə fonetik dəyişikliklərin genişliyini və müxtəlifliyini izah edən bir yanaşmadır.

Mətnin təhlilində göstərilənlərə əsasən, «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyasında bəzi fonetik dəyişikliklərin izahı və diaxronik yanaşmalar ətrafında maraqlı mülahizələr təqdim edilir. Müəllif, məsələn, «yıldız» və «ıldız» sözlərindəki fonetik dəyişiklikləri səərtımı hadisəsi kimi təhlil edir. Bu, qərb ləhcəsindəki «yıldız» formasının daha qədim olduğunu və müasir dilimizdəki «ıldız» formasının bu inkişafdan keçmiş bir variant olduğunu göstərir.

Müasir ədəbi dilimizdəki «aşağı» sözünün fonetik təhlilinə də diqqət yetirilir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden nüsxəsində «غاشا» yazılış formasında olan bu sözün bir neçə variantı olduğu qeyd edilir. F.Zeynalov və S.Əlizadə «aşağa» variantını məqbul hesab edərək, bu formanın yazılışını düzgün oxuduqlarını göstərir. Müəlliflər, həmçinin, «aşağı» sözünü «aşağa» kimi oxumağın

məntiqli olduğunu bildirirlər, çünki yazılış forması «ı» deyil, «a» səsini ifadə edir. Bu, tələffüz dəyişikliklərinə və fonetik incələmələrə əsaslanır.

Əlavə olaraq, F.E.Korş və N.K.Dmitriyevin fikirlərinə əsaslanaraq, bu dəyişikliklərin fonetik tələffüz və səs dəyişiklikləri ilə əlaqələndirilməsi təklif olunur. Həmçinin, bu sözün dialektlərdəki müxtəlif variantlarının təhlili, həm də «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı formaların etimoloji və fonetik kontekstini açıq şəkildə göstərir.

Sözün etimoloji izahında «aşağa» variantının qədim forma olduğu və türk dillərindəki istiqamət və yönəlik şəkilçiləri ilə əlaqəli olduğu vurğulanır. Bu, «aşağa» sözünün yaranma prosesi ilə bağlı yeni bir nəzər nöqtəsi təqdim edir, məsələn, «aşağa»nın -a təsriflənməyən şəkilçisi ilə yaranması və bunun «yuxarı» sözünün yaranma prosesi ilə eyni şəkildə inkişaf etməsi izah edilir.

Beləliklə, «aşağa» sözünün kökünü və etimologiyasını təhlil edərkən, bu söz «aşağı» variantı ilə müqayisə etmək, daha geniş bir fonetik və etimoloji əsaslandırma təqdim edir.

Mətnin təhlili göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyasında bəzi fonetik dəyişikliklər və morfoloji quruluşlar müəyyən bir inkişaf mərhələsini nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətlər həm dialektlərdə, həm də müasir ədəbi dilimizdə əks olunmuşdur.

Birinci olaraq, «aşağa» sözünün morfoloji strukturu müasir dilimizdə dəyişsə də, qədim türk dilindəki «aşağa» forması hələ də şivələrimizdə və «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyasında öz əksini tapmışdır. Burada «aşağa» sözünün inkişafı əsasən «aş» felinin «aq» isim düzəldən şəkilçisi ilə birləşməsi və sonra «a» yönlük hal şəkilçisinin qoşulması ilə izah edilir. Bu, zamanla fonetik dəyişikliklərlə «aşağı» formasına çevrilmişdir. Beləliklə, müasir ədəbi dilimizdə «aşağı» sözünün fonetik inkişafı «ı» saitinin «a» ilə əvəzlənməsi nəticəsində baş vermişdir (Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, 1967, s. 143).

Eyni zamanda «Kitabi-Dədə Qorqud»da və müasir dialektlərdə rast gəlinən bəzi sözlərin fonetik dəyişiklikləri də diqqət çəkir. Məsələn, «yemiyən» və «ağlıyan» kimi sözlər müasir ədəbi dilimizdə «yeməyən» və «ağlayan» şəklində istifadə olunur. Bu dəyişikliklər orfoepik normalara uyğun olaraq fonetik və morfoloji dəyişikliklərə əsaslanır.

Sait artımı ilə bağlı olaraq, «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyasında bəzi sözlərdə «ı» və «u» saitlərinin əlavə olunması, xüsusilə qərb ləhcələrində, səciyyəvidir. Məsələn, Trabzon toponimi «Tırabuzan» şəklində işlənmişdir. Bu cür sait artımı, qərb ləhcələrində Avropa mənşəli sözlərdə, məsələn, «traktor» sözü «tıraxdor» kimi işlənərkən, təkrarlanan fonetik dəyişikliklərin təhlilini təqdim edir. Quba şivəsində isə «tramvay» kimi sözlər fərqli şəkildə formalaşır.

Fars mənşəli «canvər» sözü də «Kitabi-Dədə Qorqud»da müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. Bu sözün qədim formasını qorumaqla yanaşı, müasir ədəbi dilimizdə «canavar» formasına çevrilmişdir. Bu da həmin sözün fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq müxtəlif ləhcələrdə fərqli şəkildə işlənməsini göstərir.

Ümumiyyətlə, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilindəki fonetik və morfoloji xüsusiyyətlər, həm də müasir dilimizdəki dəyişikliklərlə müqayisə edildikdə, qədim və müasir dilin inkişafı, təbiəti və regional fərqlilikləri haqqında dərin təhlil aparılır.

Mətnin təhlili göstərir ki, «Dastan»da və müasir ədəbi dilimizdəki bəzi fonetik dəyişikliklər, həmçinin qərb ləhcələrindəki istifadə formaları, türk dilinin tarixi inkişafında maraqlı xüsusiyyətlər nümayiş etdirir.

Fars mənşəli «canvər» sözü, «Dastan»da mənbə dilinə uyğun olaraq işlənmiş və qərb ləhcələrində məhdud dairədə «canvar» və «canbar» kimi formalarla istifadə olunmuşdur. Bu, qədim formaların qorunması ilə yanaşı, fonetik dəyişikliklərin, yəni sait artımının da təsirini göstərir. Müasir ədəbi dilimizdə isə bu söz «canavar» formasına çevrilmişdir, burada fonetik dəyişmə, xüsusən «a» saitinin artımı və digər dəyişikliklər nəzərə çarpır.

Fəqət, «fıkr» sözü də «Dastan»da öz orijinal formasında işlənmiş, amma müasir ədəbi dilimizdə fonetik dəyişiklik nəticəsində «fikir» şəklində istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, qərb ləhcələrində bu söz həm mənbə dilinə uyğun olaraq «fıkr» şəklində işlənə bilər, həm də müasir ədəbi dilin təsirindən «fikir» formasında tələffüz edilir.

Sait düşümü də dilin fonetik təkamülünü göstərən mühüm bir fenomendir. «Dastan»da «netmiş» və «noldunuz» kimi sözlərdə «ə» saitinin düşməsi müşahidə edilir. Bu, qərb ləhcəsində də geniş

yayılmış bir xüsusiyyətdir. Qərb ləhcələrində «netmiş» kimi sözlər «nolduq» şəklində işlənir. Bu, fonetik dəyişikliklərin əks-səda verməsi, eyni zamanda, müxtəlif bölgələrdəki şivələrdə bu sözlərin necə formalaşdığını və dəyişdiyini göstərir.

«İ» saitinin düşümü məsələsinə də toxunmaq lazımdır. «Dastan»da «döşə» və «nə» kimi sözlərdə «i» saitinin düşümü müşahidə edilir. Bu, müasir ədəbi dilimizdə «döşəyin» və «nəyin» şəklində işlənir, lakin qərb ləhcəsində «döşə» və «nə» kimi qədim formalar saxlanır (Tanrıverdi, 2012).

Son olaraq, «ötrü» sözü ilə bağlı qeyd etmək olar ki, müasir ədəbi dilimizdə «ötəri» forması istifadə edilir, lakin «Dastan»da və qərb ləhcələrində «ötürü» və «ötürü» kimi variantlar işlənir. Bu cür fonetik dəyişikliklər dilin inkişafı və regional fərqlilikləri haqqında ətraflı məlumat verir. «Dastan»da və müasir dilimizdə rast gəlinən fonetik dəyişikliklər – sait artımı, sait düşümü və digər fonetik amillər – türk dilinin tarixi inkişafında mühüm bir yer tutur. Həmçinin, qərb ləhcələrində saxlanmış qədim formalar, dilin müxtəlif mərhələlərindəki inkişafı və dəyişiklikləri izah edən vacib elementlərdir.

Verilən nümunələrdə «Dastan» və qərb ləhcələri arasında fonetik fərqlərin necə ortaya çıxdığına diqqət yetiririk. Məsələn, «Dastan»da «ötri» forması, qərb ləhcəsində «ötürü»yə çevrilmişdir. Bu, fonetik dəyişmənin tipik nümunəsidir və sait dəyişikliklərinin dilin inkişafında necə rol oynadığını göstərir. Qərb ləhcəsindəki «ötürü» sözü yalnız sonuncu saitə görə fərqlənir, yəni sait dəyişimi ilə fonetik təhrif baş verir.

Arxaik dil elementlərinin, xüsusən samitlərin qorunması qərb ləhcəsində açıq şəkildə özünü göstərir. Müasir ədəbi dilimizdə olmayan bəzi samitlər və fonetik hadisələr qərb ləhcəsində hələ də mövcuddur. Bunlar əsasən, şivələrin tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Şivələr və dialektlər üzərində aparılan araşdırmalar, həmçinin «Pratürk» və «qədim türk dili» əlamətlərinin qərb ləhcəsində necə mühafizə olunduğunu göstərir. Bu, təkcə dilin fonetik quruluşunda deyil, həm də strukturunda özünü göstərir. E.Əzizovun qeydlərinə əsasən, qərb şivələrində qalın saitlərin ahənginin saxlanması və İran dilləri ilə daha çox əlaqəsi olan cənub və şimal-şərq şivələrində isə incə saitlərin ahənginin pozulması fenomeni qeyd edilir («Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında multikultural dəyərlər, 2018).

Bu xüsusiyyətlər yalnız saitlərlə bağlı deyil, eyni zamanda samitlərə də aiddir. Qərb ləhcəsindəki bəzi samitlər, xüsusən «n» səsi ilə bağlı olan dəyişikliklər əhəmiyyətli yer tutur. Müasir dialektlərdə, xüsusilə qərb qrupu şivələrində «n» səsi normallaşmış olsa da, onun digər iki növü – velyar «ŋ» (sağır nun) və qovuşuq «n» (n+q) – hələ də istifadə olunmaqdadır. E.Əzizovun dediyinə görə, velyar «ŋ» səsi şimal-şərq şivələrində daha az işlənir, lakin qərb şivələrində bu səs həm söz köklərində, həm də şəkildə geniş şəkildə istifadəyə verilir.

Bu nümunələr göstərir ki, qərb ləhcələri qədim türk dilinin elementlərini daha çox qoruyub saxlayıb və bu dil xüsusiyyətləri, şivə və dialektlər arasındakı fərqlər fonetik dəyişiklikləri daha yaxşı başa düşmək üçün mühüm bir qaynaqdır. Arxaik samitlərin və saitlərin qorunması, həmçinin fonetik dəyişikliklərin öyrənilməsi, türk dilinin inkişafını izləmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlinən bəzi dil xüsusiyyətləri, xüsusən velyar samitlərin saxlanması və fonetik dəyişikliklər qərb ləhcələrinin dil strukturuna mühüm təsir göstərmişdir. Bu tipli sözlər müasir ədəbi dilimizlə müqayisədə müəyyən fərqliliklər ortaya qoyur. Məsələn, "biŋ", "soŋ", "daŋ", "miŋ" və "yalıŋ" kimi sözlərdəki velyar «ŋ» səsi həm "Kitabi-Dədə Qorqud"da, həm də qərb ləhcələrində mühafizə olunmuşdur. Həmin sözlər, əlbəttə ki, fonetik dəyişikliklərə uğrasalar da, velyar «ŋ» samitini saxlayır. Bu xüsusiyyət, qərb ləhcələrinin arxaik xüsusiyyətləri qoruduğunu göstərir.

Yiyəlik hal şəkilçisi ilə bağlı da bu fonetik fenomenləri izləmək mümkündür. Müasir ədəbi dilimizdə -ın variantında işlənən yiyəlik hal şəkilçisi, "Dastan"da və qərb ləhcəsində -ın forması ilə işlənir. Məsələn, "aslanıŋ pəncəsi", "Qalın Oğuzun üstü", "səniŋ oğlun" və "dəvəniŋ burnı" ifadələrindəki "ıŋ" şəkilçisi həm "Dastan"da, həm də qərb ləhcəsində mövcuddur. Bu, həm struktur baxımından, həm də fonetik cəhətdən qərb ləhcəsinin qədim dil elementlərini qoruduğunu göstərir.

Yönlük hal şəkilçisi ilə bağlı da qərb ləhcəsindəki fonetik dəyişikliklər mövcuddur. "Kitabi-Dədə Qorqud"da «maŋa», «baŋa», «saŋa», «muŋa» kimi yönlük halda velyar «ŋ» səsinin istifadəsi qərb ləhcəsində də müşahidə edilir. Bu formalar – "maŋa", "baŋa", "saŋa" və "muŋa" – qərb ləhcələrində

də işlənir. Eyni zamanda "ona" əvəzliyi qərb ləhcəsində "oña" şəklində işlənir ki, bu da eyni fonetik sistemin bir parçasıdır (Qədimaliyeva, 2011).

Bu cür fonetik xüsusiyyətlər şivə və dialektlərdə mövcud olan arxaik dil elementlərinin, xüsusən velyar samitlərin qorunub saxlanmasının dilin tarixində və inkişafında nə qədər mühüm rol oynadığını göstərir. Bu elementlər həm müasir dilin fonetik quruluşunun, həm də qədim türk dilinin təsirlərinin öyrənilməsinə faydalı olan məlumatlar təqdim edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da bəzi fonetik xüsusiyyətlər, xüsusən də velyar η səsinin istifadəsi, dilin inkişafında vacib izlər buraxmışdır. Bu xüsusiyyətlər, həmçinin qərb ləhcələrinin xüsusiyyətləri ilə də əlaqəlidir. Məsələn, cümlələrdə işlənən «baba η », «oğl η », «oğlu η » sözlərindəki mənsubiyyət şəkilçiləri - η , - η , -u η z qərb ləhcəsinin dilində də mövcud olan fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri əks etdirir. E. Əzizovun qeyd etdiyi kimi, bu cür mənsubiyyət şəkilçiləri Azərbaycan dilinin qərb şivələrində daha qabarıq şəkildə qorunub saxlanmışdır (Ərəb və fars sözləri lüğəti, 1985).

"Kitabi-Dədə Qorqud"da velyar η ilə işlənən şəxs sonluqları da diqqət çəkir. Məsələn, felin əmr şəkilində II şəxs cəmində velyar η səsi ilə - η , - η , -u η , -ü η , - η iz, - η uz kimi şəkilçilər işlənir. Bu formalar qərb ləhcəsində də eynilə işlənir: «gə η », «dey η », «oxuy η » və s. Həmçinin, qərb ləhcəsində xəbərlilik şəkilçisində də velyar η səsinin işlənməsi müşahidə edilir, məsələn: «uşaxsa η », «məllimsə η », «uşaxsı η z», «məllimsi η z».

Bundan başqa, "Kitabi-Dədə Qorqud"da bəzi sözlərin həm «y» ilə, həm də «y»süz formada işlənməsi dilin fonetik xüsusiyyətlərindəki dəyişiklikləri göstərir. Məsələn, «yiyə» yox, «uyə», «yəhər» yox, «əyər», «yığac» yox, «ağac», «yigit» yox, «igit», «udan» yox, «yudan», «ürək» yox, «yürək» və «uca» yox, «yuca» kimi variantların istifadəsi, dilin tarixindəki fonetik dəyişikliklərin izlərini göstərir. Bu cür fərqliliklər, həmçinin qədim türkdilli bölgələrdəki şivə və dialektlərdəki fərqləri işıqlandırır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un dilindəki bəzi fonetik xüsusiyyətlər, xüsusən «y» səsinin istifadəsi, dialektlər və şivələr arasında mövcud olan fərqlilikləri göstərir. Məsələn, «y»lı və «y»süz işlənən sözlərdən bəziləri qərb ləhcəsində hələ də «y»lı formada qorunmuşdur. Bu xüsusiyyət bəzən «y səsinin artımı» olaraq izah edilir. Məsələn, qərb ləhcəsindəki «yürəx'li» və «yesir» sözləri, digər bölgələrdə fərqli tələffüzlərlə istifadə olunsa da, qərb ləhcəsinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

M. Şirəliyev bu xüsusiyyəti belə izah edir: "Qərb qrupu dialekt və şivələri üçün «y» səsinin artımı səciyyəvi xüsusiyyət təşkil etməsə də, bəzi sözlərdə özünü göstərməkdədir. Y səsi, açıq və dodaqlanmayan səslərin (a) əvvəlində işlənir, məsələn, «yaloy», «yallatmaq» (aldatmaq), «yığvalım» (iqbalım), «yıldız», «yürəxli», «yesir»." Bu sözlər, X əsrə qədərki fonetik quruluşu qoruyaraq, müasir dilə uyğunlaşmışdır (Əzizov, 1999).

"Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənmiş «oyruldı» (Sarp qayalar oynanmadı, yer oyruldı) sözünün fonetik forması da bu xüsusiyyətə uyğundur. Müasir dildə «oyruldı» sözü, «ovulmuş» mənasında «v» ilə ifadə edilir (Sərt qayalar oynamadı, yer ovuldu), amma qərb ləhcəsində «oyruldı» forması və semantika uyğunluğu ilə saxlanır. Bu, qədim türk dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin dialektlərdə necə qorunub saxlandığını göstərən nümunələrdəndir.

Beləliklə, bu tip fonetik və morfoloji xüsusiyyətlər dilin zamanla necə inkişaf etdiyini, həmçinin şivələr və dialektlər arasında müxtəlif dəyişiklikləri əks etdirir.

Nəticə

"Dədə Qorqud Oğuznaməsi" Azərbaycanın zəngin mədəniyyət irsinin təməl daşdır və hər bir cümləsi, hər bir sözü dərin anlamlar və bəşəriyyətə verilmiş əbədi mesajlarla doludur. Bu əsərin araşdırılması və düzgün oxunuşunun tapılması, təkcə dilin inkişafını deyil, həm də dərin fəlsəfi və mədəni təfəkkürün anlaşılmasına kömək edir. Dədə Qorqudun öyrətdiyi dərslər, birlik və həmrəyliyin əhəmiyyətini, şərəfli yaşamağın və bilik və hikmətin əzəmətinə vurğulayır. Bu, xalqın həyatının ən mühüm dəyərləri ilə birbaşa əlaqədardır.

"Dədə Qorqud"un məzmununu doğru şəkildə anlamaq, ona dərin və düzgün bir yanaşma ilə oxumaq tələb edir. Əsərin elmi araşdırmaları və müqayisəli oxunuşlar, Oğuznamənin içindəki xəzinəni üzə çıxarmağa kömək edir. Həmçinin Azərbaycan türkcəsinin və türk dilinin müxtəlif

ləhcələrindəki oxunuşlar arasındakı fərqlər, bu zəngin mədəniyyətin dil və anlayışlar baxımından necə bir araya gəldiyini göstərir.

Mətnlərarası oxu müqayisəsi apararkən, fərqli ləhcələrin və təfsirlərin əsərin daha geniş bir şəkildə anlaşılmasına necə töhfə verə biləcəyini göstərmək məqsədini güdür. Hər bir yeni araşdırma və yanaşma "Dədə Qorqud"un əsil mahiyyətini daha da işıqlandıracaq və onu bu günümüzdə daha da yaxınlaşdıracaqdır.

Tədqiqatın bu hissəsində "Dədə Qorqud" əsərinin dil xüsusiyyətlərinə dair aparılan araşdırmaların dərinliyinə diqqət yetirilmişdir. Əsərin düzgün oxunuşu ilə bağlı qarşılaşılan çətinliklər və fərqli oxunuşların səbəbləri açıq şəkildə müzakirə olunub. Əsərin epik üslubu və dövrün yazı xüsusiyyətləri, onu oxuyarkən müəyyən çətinliklərə səbəb olub, bu isə bir çox müasir araşdırmaların əsas mövzusa çevrilib.

Bu çətinliklərin əsas səbəbi əsərin tarixi, coğrafi və dil xüsusiyyətlərinin geniş diapazonu ilə əlaqədardır. Müxtəlif şivə və ləhcələrdəki fərqliliklər, yazım qaydaları və səs dəyişikliyi məsələləri, tədqiqatçıların qarşısına oxunuşların dəqiqliyini təmin etmək məqsədilə bir sıra məsələlər qoymuşdur. Ləhcəyə əsaslanan oxuma fərqləri, məsələn, yuvarlaqlıq və düzlük problemi, həmçinin səs dəyişiklikləri, hər bir dil qrupu və regionda özəl olaraq meydana çıxan təfərrüatları əhatə edir. Bu, eyni zamanda əsərin qədim dil xüsusiyyətlərini və onun dövrünə uyğunluğunu da göstərir.

Dədə Qorqudun dilinin müxtəlif dövr və şivələrə uyğun oxunuşu, orfoqrafiya məsələlərini, eləcə də mənə fərqlərini əks etdirir. Tədqiqatçılar, bu fərqləri nəzərə alaraq, hər bir variantı nəzərdən keçirərək, əsərin mənə çalarlarını ən doğru şəkildə göstərmək üçün əsaslandırılmış oxu təklifləri irəli sürmüşlər. Bu yanaşma, əsərin tarixi kontekstinə uyğun olaraq onu müasir dövrə daha yaxınlaşdırmağa və düzgün oxunuş əldə etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, A. (2023, Aprel). *Dədə Qorqud ailə dəyərləri*.
2. *Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri*. (1967).
3. *Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri*. (1967).
4. *Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri*. (1967).
5. *Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri*. (1967).
6. Dəmirçizadə, Ə. (1959). «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili.
7. Əzizov, E. (1999). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*.
8. *Ərəb və fars sözləri lüğəti*. (1985).
9. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında multikultural dəyərlər. (2018).
<https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/8677-kitabi-dede-qorqud-dastaninda-multikultural-deyerler>
10. Qədimaliyeva, A. (2011). "Dədə Qorqud" Dastanının Linqvo-Poetik Özəllikləri. *Motif Akademik Halkbilimi Dergisi*, (Temmuz-Aralık), *Azərbaycan Özəl Sayısı II*, 306-314.
11. Rəcəbov, Ə., Məmmədov, Y. (1993). *Orxon-Yenisey abidələri*.
12. Tanrıverdi, Y. (2012). *Dədə-Qorqud Kitabı: At Kultu*. AMEA Folklor İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Daxil oldu: 25.09.2024

Baxışa göndərildi: 06.11.2024

Təsdiq edildi: 14.01.2025

Çap olundu: 22.02.2025